

Els llibres de Consells de la vila de Vila-real

.I.

(1377 – 1394)

Edició a cura de
Joaquim Aparici Martí

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2021

*f*onts històriques valencianes

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

© Joaquim Aparici Martí, 2021

© D'aquesta edició:

Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2021

Universitat de València, 2021

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta:

Arxiu Municipal de Vila-real, Llibre de sequiatge, 1551, f. 80v

Coordinació editorial: Maite Simón

Correcció: Elvira Iñigo / Pau Viciano

Maquetació: Inmaculada Mesa

ISBN (AVL): 978-84-482-6612-7

ISBN (UV): 978-84-9134-859-7

Dipòsit legal: V-2799-2021

Impressió: Estudio Aguatinta S.L.

Introducció

Veritablement, es pot dir que Vila-real gaudeix d'un dels arxius valencians amb la documentació medieval, seriada i variada, de les més interessants i completes de tota la Comunitat Valenciana. El catàleg publicat ja fa alguns anys per Camarena i Doñate¹ ens permet veure unes sèries cronològiques molt àmplies i continuades, especialment de llibres de claveria i de manuals de consells,² que es complementa amb un nodrit grup de llibres de peita, així com un padró de riquesa de finals del XIV i altres dos d'inicis del XVI,³ a més de nombrosos pergamins i cartes.⁴ Es tracta de documentació generada per la institució del govern local, és a dir, el consell municipal i els seus representants, resultat del seu aparell burocràtic, de la qual es conservava només la relativa als aspectes que en aquells temps eren considerats importants, amb prevalència dels textos de privilegis o els de caràcter normatiu o comptable-fiscal, per la qual cosa es pot dir que la documentació que arriba a nosaltres és aquella que es considerava pràctica, operativa i administrativa.

¶ ¹ J. CAMARENA, J. M. DOÑATE, *Catálogo del archivo histórico municipal de Vila-real*, Diputació de Castelló, 1986. ¶ ² Els manuals de consells són seixanta-quatre llibres que abasten des de l'any 1377 fins al 1521. Del segle XIV sols se'n conserven cinc que són els transcrits en aquest treball. Els llibres de claveria són un total de 85 volums que abasten des del 1348 fins al 1521. De fet, d'aquesta tipologia documental es conserven un total de 26 llibres de la segona meitat del segle XIV. ¶ ³ Els llibres de peita que corresponen al perío-

de medieval són del segle XV i inicis del XVI. Un total de 17 volums que van des del 1435 fins al 1516 i que recullen bàsicament nòminals de contribuents i quantitats assignades. Això es complementa amb un padró de riquesa datat, aproximadament, als anys 1360-70, i un altre del 1523, on es detalla el conjunt del parcel·lari i el seu valor. ¶ ⁴ Es tracta d'un centenar de documents aproximadament, molts d'ells cartes de resposta del justícia d'una localitat propera per algun assumpte que implica Vila-real o els seus veïns.

Breument descrits, els manuals de consells són llibres de registre d'actes municipals on s'inscriuen els acords que, sota la fórmula d'ordenances o establiments, regulen tots els aspectes de la vida socioeconòmica sobre els quals el municipi té jurisdicció (abastament, obres, preus de productes, cura de les séquies, pagament de salaris, enviament de lletres, etc.). El caràcter oficial i normatiu d'aquests acords suposà que algunes de les ordinacions tingueren una validesa secular i foren integrades en un volum especial d'ordinacions i establiments, volum transcrit i publicat al seu moment per Vicent Gil, amb documentació del segle XIV al 1711.⁵

Amb el pas del temps, la redacció d'aquests manuals de consells adquireix una estructuració cada vegada mes definida per seccions: acords del consell i jurats, albarans de pagament, correu emanat dels diversos òrgans de gestió municipal, ordinacions i arrendaments. Precisament, és aquesta última secció la que no trobem als llibres del segle XIV, mentre que al XV es desenvolupa de forma irregular. Així, trobem a inicis i mitjans de la centúria capítols sobre l'arrendament de la cisa de les mercaderies, del pa, vi i civada; del tall de drap o bolla; del molí del Cap del Terme, etc. I a finals del XV i inicis del XVI d'altres, sobre l'arrendament de la panaderia, la venda de sal, etc.

Aquesta sèrie municipal fou completada amb els llibres de claveria, on el síndic pren nota de les dades i rebudes, despeses i ingressos municipals, amb especial atenció al resultat final establert entre un concepte i l'altre, controlat pels comptadors que, amb aquesta finalitat, nomenava el consell municipal. Per a aproximar-nos al Vila-real de la segona meitat del segle XIV resulten cabdals, tant per la quantitat com per la qualitat que presenten.

Finalment, les fonts fiscals sobre béns immobles poden ser emprades com a possible camí per aproximar-nos a la demografia de Vila-real, però cal tenir en compte que només hi consta part de la població, els propietaris d'un cert patrimoni o nivell de riquesa, i en queden exclosos els *nihils* i els exempts per privilegi. Als llibres de peita es consigna el nom del contribuent, la condició civil, l'ètnia i religió, la professió i si és foraster o no. I al costat, el total a pagar pels béns immobles (i de vegades, l'aveïnement o el ramat). D'altra banda, els padrons de riquesa ofereixen més informació aprofitable, ja que sota el nom de cada contribuent s'indiquen, ara sí, les propietats (casa, terra, vinya, horta, corrals, etc.) i el seu valor fiscal. J. A. del Pozo, utilitzà el padró de 1360-1370 per a apropar-se a l'estructura del parcel·lari i els nivells de riquesa i diversitat social en la segona meitat del XIV.⁶

Tot i aquesta abundància de fonts locals de caràcter municipal, es troba a faltar una altra tipologia documental que ens aproximaria a un altre nivell de la

¶⁵ Vicent GIL VICENT, *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*, València, PUV, col. Fonts Històriques Valencianes, 2002. ¶⁶ José

A. del POZO CHACÓN, *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, Ajuntament, 1995.

realitat socioeconòmica de la vila, com són els llibres del justícia i els protocols notariais. D'aquests últims, a l'Arxiu Municipal se n'han conservat dos complets i un altre fragmentari del notari vila-realenc Guillem Ocelló.⁷ Amb tot, aquest tipus d'aproximació és pot complementar amb l'existència d'altres dos protocols notariais de Francesc Mascarell, d'inicis del segle XVI, un conservat a l'Arxiu del Regne de València, i l'altre al del Col·legi del Corpus Cristi de València, conegut com a Arxiu del Patriarca.⁸

Finalment, cal dir que també es conserva la sèrie, molt completa, dels registres de la batlia de Vila-real a l'Arxiu del Regne de València, amb alguns volums de la segona meitat del segle XIV.⁹

Tot això vol dir que, a l'actual importància socioeconòmica de Vila-real en el conjunt de la província de Castelló (recordem que n'és la segona aglomeració demogràfica), se suma que ha permès un estudi en profunditat de la seua història medieval gràcies a la conservació d'aquests fons documentals, i també (i això no ho podem oblidar), al saber fer dels professionals que s'hi han fet càrrec de l'arxiu municipal els darrers anys. Vila-real compta, doncs, amb un bon recull bibliogràfic que ens apropa a la conquesta, repoblació i consolidació socioeconòmica de la vila al llarg dels segles XIII, XIV i XV. Als coneguts treballs de les primeres dècades del segle XX del pare Ramón de María o de Benito Traver,¹⁰ cal afegir tota una sèrie de publicacions que tingueren en la documentació conservada en l'arxiu vila-realenc el principal cos d'estudi, amb una temàtica molt variada, com són els treballs de J. M. Doñate Sebastiá, (sobre aspectes mèdics, seda, arqueologia, molins, etc.),¹¹ de Ramon Ferrer Navarro (sobre la fundació, repoblació, demografia, onomàstica, etc.),¹² de J. A. del Pozo Chacón (sobre societat i economia a finals del XIV),¹³ d'Àngels de Beltran (estudi sobre un llibre de claveria del XIV),¹⁴ de Joaquín Aparici Martí (sobre artesanía, comerç, ramaderia, demografia, hàbitat

¶⁷ Els protocols de Guillem Ocelló abasten de 1425 a 1427, de 1433 a 1434, i se'n conserva un fragment del 1428. ¶⁸ ARV, protocol de Francesc Mascarell (1509), signatura 1429. APPV, protocol de Francesc Mascarell (1513), signatura 22756. ¶⁹ ARV, *Mestre Racional*, Batlia de Vila-real, signatures 4952-5001. Es tracta d'una sèrie de 49 llibres que abasten des del 1355 fins al 1501. La sèrie presenta salts fins l'any 1445 (10 llibres), però a partir d'aleshores es conserven tots els volums. ¶¹⁰ Ramón de MARÍA, *El repartiment de Burriana y Villarreal*, Vila-real, Caja Rural, 1935 (ed. facsímil). Benito TRAVER, *Historia de Villarreal*, Vila-real, Establecimiento tipográfico de Juan Botella, 1909. ¶¹¹ J. María DOÑATE SEBASTIÁ, *Datos para la*

historia de Villarreal, Vila-real, Anubar ediciones, 1972-1980, 7 vols. ¶¹² Ramon FERRER NAVARRO, «Una fundación de Jaime I: Villarreal», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (1975), pp. 403-437; «La Plana: su estructura demográfica en el siglo XV», *Cuadernos de Historia anexas a la revista Hispania*, 5 (1975), pp. 67-91; «Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (ss. XV-XVI)», *BSCC*, 81 (2005), pp. 352-369; «El naixement d'un poble», en *Història de Vila-real*, Vila-real, Ajuntament, 2010, pp. 3-44. ¶¹³ José A. del POZO CHACÓN, *Prohoms i camperols*, cit. ¶¹⁴ Àngels de BELTRAN, «L'economia municipal de Vila-real en 1362-1363 segons un llibre de claveria», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1990, pp. 131-139.

dispers, música i festa),¹⁵ de Vicent García Edo,¹⁶ d'Inmaculada C. Román,¹⁷ de Vicent Felip,¹⁸ de Vicent Salavert,¹⁹ o de Vicent Gil.²⁰

De fet, l'Ajuntament de la vila va publicar una important obra científica i de divulgació sobre la història del municipi, des dels seus orígens fins a l'actualitat, en la qual el professor Ramon Ferrer Navarro fa una valuosa síntesi del període medieval recollint tots els aspectes comentats.²¹

VILA-REAL EN LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV

Jurisdicció

Vila-real no sempre fou patrimoni reial, en alguna ocasió també va ser senyoriu d'algun membre de la família del monarca, de manera que se separava de la corona, però hi mantenia un lligam molt estret. Aquestes situacions foren breus en el temps i es van donar especialment durant la segona meitat del segle XIV. Així, a pesar que el 21 de desembre del 1336 Pere el Cerimoniós confirmava els privilegis atorgats pels seus predecessors a Vila-real, entre els quals hi havia la impossibilitat d'alienar-la separant-la de la corona, els anys 1355-1356 la vila estava en mans de les infantes Joana i Constança i el 1356, dins del context polític i militar de la guerra amb Castella, Castelló i Vila-real foren donades a l'infant Enric de Trastàmara, que en fou el senyor almenys fins 1366, moment en què esdevé rei de Castella. Poc de temps després, el 10 de març de 1368, el Cerimoniós dona novament ambdues viles, juntament amb el castell d'Uixó i el feu i jurisdicció del lloc de Nules, ara a favor del seu fill l'infant Martí, i així es crea l'efímer comtat de la Plana. Els

¶¹⁵ Joaquín APARICI MARTÍ, «El trabajo de los jóvenes en la edad media. Contratos de “afermament” en Vila-real», *Millars, Espai i Història*, 18 (1995), pp. 97-112; *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Vila-real, Ajuntament, 1996; «Vila-real y los ganados de Teruel en el s. XV», *BSCC*, 75, 1999, pp. 308-323; «Juglares mudéjares en Vila-real durante el siglo XV», *Actas del X Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 2007, pp. 579-592; «De molinos, alquerías y poblas. Hábitat mudéjar disperso en la Plana de Vila-real y Burriana (ss. XIV-XVI)», *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 2009, pp. 707-727; «Vicisitudes demogràfiques en Vila-real durante el siglo XV», *Homenaje al profesor Pedro López Elum, Saitabi*, 59 (2009), pp. 97-116. ¶¹⁶ Vicent GARCÍA EDO, «Adopció del fur de València per la vila de

Vila-real a les corts generals del regne de 1329-1330», *Miscelánea homenaje a José M. Doñate*, Castelló, UJI, 1993, pp. 195-215.

¶¹⁷ Inmaculada ROMÁN, *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XV. Orígenes, administración y conflictos*, Vila-real, Ajuntament, 2002.

¶¹⁸ Vicent FELIP, «Revoltes populars a la Plana durant la segona meitat del s. XIV. Aproximació a l'actitud de Vila-real i Castelló en ser separades de la Corona», *BSCC*, 55 (1989), pp. 51-87. ¶¹⁹ Vicent SALAVERT, *Aproximació a la Germania a Vila-real (1520-1521)*, Vila-real, Ajuntament, 1988. ¶²⁰ Vicent GIL VICENT, *Ordenances municipals de Vila-real...*, cit; «Noblesa i poder senyorial al temps dels Viciano (1461-1581)», *Saó*, 32 (2002), pp. 11-14; *Nos Jacobus. Els orígens de Vila-real*, Vila-real, Ajuntament, 2008. ¶²¹ *Història de Vila-real*, Vila-real, Ajuntament, 2010.

habitants de Castelló i Vila-real s'oposaren a aquesta donació, que fou revocada el 21 d'abril de 1368. Tanmateix, un parell de mesos després, el 24 de juliol, el rei donava novament ambdues viles, ara a favor del fill primogènit, l'infant Joan, donació que es tornava a revocar el 6 d'octubre del mateix any.

La titularitat del senyoriu encara va experimentar alguns canvis, que foren refutats pels dirigents locals i els habitants. Així, segons consta en els llibres conservats a l'Arxiu Municipal, entre 1372-1373 es pagaven rendes a la infanta Joana, senyora de Vila-real, en ajuda al seu matrimoni celebrat amb Joan, comte d'Empúries, qui ja al 1374-1375 apareix rebent les rendes com a senyor. Els habitants de la vila, però, volien retornar a la corona, i cercaren la quantitat de diners necessària per satisfer el rescat, obtenint en abril de 1377 l'absolució per a no retre homenatge al comte d'Empúries ja que Vila-real havia tornat a mans del rei. Tanmateix, aquesta situació durà poc, a l'octubre del 1380 la vila fou venuda pel rei al seu fill l'infant Martí, però davant les protestes i al·legacions, el rei revocà la donació al desembre següent. Novament, al maig de 1383 planava sobre la vila la possibilitat d'un nou traspàs, ara a favor de Pere de Centelles, conseller reial, camarlenc de la reina, i senyor del proper lloc de Nules, personatge amb qui Vila-real no tenia molt bones relacions a causa dels problemes sorgits al voltant de la pobla de Bonretorn, senyoriu del de Nules però situada dins del terme de Vila-real. De fet, el 14 de novembre de 1383 se'n produí la venda, que incloïa les rendes i drets del rei a la vila així com tota la jurisdicció, alta i baixa. Al gener del 1384 els de Vila-real tapiaren els portals i es prepararen a defensar la seua permanència en la corona. Després de moltes gestions, pareix que tot tornà al seu lloc al maig del 1384. Durant la resta de la centúria i segle XV, no hi hagué més intents de senyorialització de la vila, però sí tensions amb els senyors de Nules per la jurisdicció de la pobla de Bonretorn.

I és que el terme municipal de Vila-real estava ple d'altres entitats de població, de diferents característiques físiques i poblacionals. Al padró de riquesa de 1360 es comptabilitzen fins a 44 alqueries diferents distribuïdes per tot el terme, associades a un parcel·lari d'entre 2 i 4 jovades per terme mitjà. La possessió d'alguna d'aquestes alqueries es completava amb la propietat de 3 o 4 parcel·les properes que permetien racionalitzar al màxim l'explotació de recursos. D'algunes sols en sabem el nom, però d'altres en coneixem la ubicació o el valor. Així, l'alqueria de Bertomeu Juneda *el major*, que declara la terra, una jovada de vinya i 7 bòvids, era valorada en 1.300 sous; les dues que declara Guiamó Martí, una coneguda com Dellà Riusech, valorada en 3.000 sous (7 jovades de terra) i l'altra coneguda com Davall, que havia sigut de sa mare, valorada en 1.500 sous (4 jovades); o les dues de Joan Pineda, la primera situada al barranc de Ràtils, valorada en 2.500 sous (10 jovades de terra i vinya) i l'altra valorada en 3.500 sous (4 jovades de vinya i una de terra campa). En aquests casos es tracta segurament d'alqueries de tipus unifamiliar amb els seus annexos per al treball agrari. Però hi havia

altres formes d'hàbitat més complexes, amb més habitants, edificis, un senyor, jurisdicció, etc., com ara són les pobles de Bellaguarda i Bonretorn.²²

El cas de Bonretorn és força simptomàtic. Pobla dins del terme de Vila-real, però senyoriu de Pere de Soler en 1312 i a continuació dels Montcada, els quals el 1314 la veneren a Gilabert de Centelles, qui comprà castell, baronia i vila de Nules, juntament als llocs de Moncofa, Mascarell, Aiguaviva i Bonretorn. Ja el 1332 hi ha friccions entre Vila-real i els senyors de Bonretorn per qüestió de jurisdicció, que arriben a un punt àlgid el 1383, quan Pere de Centelles intenta comprar Vila-real. Els problemes de jurisdicció continuen durant tota la resta de la centúria i el segle XV, per exemple amb les càrregues comunitàries demanades per la vila als habitants de la pobla per a reparar els murs els anys 1375, 1381, 1429; a l'hora de contribuir en el pagament d'uns ballesters el 1429; o el 1475 quan el senyor de Bonretorn (i comte d'Oliva) pretén rebre el terç delme en el territori de Bonretorn i en la Torraça (que també pertany al terme de Vila-real). Però la lluita contra Vila-real no sols fou en l'aspecte jurisdiccional, sinó també en el religiós. Des de 1348, quan Vila-real estava submergida en la formació d'una milícia per a combatre els unionistes de Castelló, Bonretorn intentava obtenir del bisbe de Tortosa permís per a tenir fossar propi. Ja el 1366 Gilabert de Centelles havia obtingut permís per a soterrar els cossos dels difunts i celebrar matrimonis en l'església de la pobla, tot a pesar de les protestes dels de Vila-real.

Estructura urbana i població

La vila fou creada *ex novo* a finals del segle XIII. Per tant el seu plànol no respon a cap estructura d'hàbitat preexistent, ja que les cases o la pobla originària degué desaparèixer submergida en favor del plànol hipodàmic o en quadrícula típic d'un repartiment racionalitzat del nou espai a poblar. Estava voltada de muralla, amb les seues torres i un vall. Encara avui es conserva algun fragment del mur, visible a la casa de l'Oli, així com part de la torre Motxa. Dos carrers principals perpendiculars entre si (un és el carrer Major) divideixen el recinte en quatre parts (quarters), conegudes amb els noms de Sant Julià, Santa Maria, Santa Llúcia i Santa Caterina, que donen lloc també als quatre principals portals de la vila. En l'encreuament d'aquestes dues vies principals hi ha la plaça on estava la sala del consell, certs obradors, les sitges municipals, l'almodí o botiga del blat (d'on disposem d'un inventari dels pesos i mesures de l'any 1419). Paral·lels a aquests dos carrers,

¶ ²² Vicent FELIP, «Revoltes populars a la Plana durant la segona meitat del segle XIV. Aproximació a l'actitud de Vila-real i Castelló en ser separades de la Corona», BSCC, 55 (1989), pp. 51-87. Enric GUINOT, Joaquín APARICI, «Bellaguarda: un pequeño señorío territorial

periurbano en la Valencia bajomedieval», *Seminario de Historia Agraria*, 15 (1998), pp. 185-205. Joaquín APARICI, Vicent GARCIA, «El territorio de Alquerías entre los siglos XIII y XVI», en *Alquerías, el temps d'un poble*, vol. I, 2004, pp. 147-331.

perpendiculars entre ells dos a dos, i a mitjan camí entre ells i els murs, quatre carrers més completaven el traçat urbà principal (hi destaquen el carrer d'Amunt i el carrer d'Avall). L'entramat es completava amb uns pocs carrerons més per facilitar el trànsit cap a les parts interiors dels quaters. En conjunt, carrers rectes i, des de la perspectiva actual, estrets. El subministrament de l'aigua procedia de dos pous (el de la plaça i el del racó o *chich*). Ja des de mitjans del XIV es documenta el raval de Santa Llúcia (enfront del portal de València), on se situava l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia però també el bordell. I és que Vila-real, a finals del XIV, era una de les aglomeracions demogràfiques més importants al nord de la capital del regne: el 1379 comptava amb 590 focs, i el 1385 amb 587, símptoma d'estabilitat. En la part oposada de la vila, sorgeix el raval de Castelló, en el qual a finals del XV pren forma la moreria.²³

Pel que fa a certs edificis singulars o d'importància per al desenvolupament d'un nucli urbà, cal mencionar que el 17 d'abril de 1275 Jaume I atorga llicència a Pere Dahera per a construir i edificar un hospital en la vila. El 1380 l'administració d'aquest espai, l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, està en mans del consell. Per un inventari del segle XV sabem que disposava de 4 llits per atendre els necessitats, i que existia llicència per acaptar, encara que hi havia moltes almoines pietoses i ofrenes, així com l'obligació per part de l'hospitaler que després del seu òbit, els seus béns (o el 50 % d'aquests) passara a engreixar el patrimoni per al manteniment d'aquest hospital.²⁴

Altres edificis documentats durant la segona meitat del XIV són la presó de la vila (1373) i alguns hostals inscrits al padró de riquesa de l'any 1360, com el de Pere Malrich, el de l'hereua de na Balesta situat al raval, i el de Joan de Calaceyt situat prop del portal de València. També hi ha edificis religiosos, com l'església dedicada a Sant Jaume, construïda allà pel 1298, d'una única nau amb un absis de tres altars i capelles adossades a la nau. La documentació de l'Arxiu Municipal permet veure tot el seguit d'obres i reformes fetes des de finals del segle XIV fins a ben avançat el XVI.²⁵

Desenvolupament econòmic

Amb la carta pobla de febrer de 1274, el rei Jaume I concedia el privilegi de mercat setmanal establert per a cada dissabte, així com una fira anual, la data de la qual quedava a voluntat dels pobladors de la vila sempre que no destorbara

¶²³ J. María DONATE, «Evolución urbana de Villarreal», en *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, 1969, pp. 149-163. Ramón FERRER, «El naixement d'un poble», en *Història de Vila-real*, 2010, pp. 3-44. ¶²⁴ *Id.*, «El hospital de San Miguel y Santa Lucía. Sie-

te siglos de historia en 100 documentos», *Datos para la historia de Villarreal*, vol. VI, 1984, pp. 9-98. ¶²⁵ *Id.*, «Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida. La parroquial de San Jaime de Villarreal» *Datos para la historia de Villarreal*, vol. V, 1982, pp. 7-42.

la de Castelló i les poblacions properes. Al document s'indica que totes aquelles persones que anaren o tornaren bé a la fira o al mercat romanien sota protecció reial i poc després, segons privilegi del 4 de març de 1274, s'afegia que també quedaven eximits del pagament de la lleuda i peatge durant sis anys. Aquesta fira pareix que se celebrava al llarg de 15 dies des de la festa de Sant Mateu (21 de setembre), fins que, el 16 de setembre de 1347, es mudà la data establint-se, també durant 15 dies, a partir del dia de Sant Martí (11 de novembre). Però, a inicis del segle XV sorgí un problema. Amb data 30 de juny de 1402 el rei Martí l'Humà permetia el manteniment de la celebració de les fires de Castelló i de Morvedre, a pesar de la proximitat cronològica amb la fira d'Almassora. Els de Vila-real se sentiren perjudicats per la situació i a finals d'octubre del 1404 es creuen diverses missives del consell de la vila, que demanava iniciar la fira el 2 de novembre, amb el lloctinent del governador, qui els ordenava que *no mudassen la fira*. La qüestió no es degué solucionar, ja que encara en agost de 1427 el consell vila-realenc, en un intent d'ordenar el seu espai econòmic, acorda demanar al rei la gràcia d'atorgar fira a la vila després de la fira de Castelló, i també la possibilitat de canviar el mercat setmanal al dimecres.²⁶

Vila-real estava integrada dins la via principal de comunicació terrestre que travessava el regne de nord a sud. Aquesta via quedava articulada i complementada per la navegació de cabotatge amb els carregadors marítims de Nules, Borriana, Castelló, Moncofà i Almassora. Vila-real, que està a uns pocs quilòmetres de la mar, gaudí de la possibilitat de tenir carregador a Borriana, ja que en la carta pobla se li concedien els mateixos privilegis i emprius. Ja el 1377 el consell de la vila autoritzava dos pescadors a construir una barraca a «l'arenys de la mar, on ja la dita vila ha acostumat tenir barraqua». Calia fer-la de canyes, amb portes, per aixoplugar els pescadors i les seues xarxes. El 1419 els jurats de la vila acordaren novament «que sie feta per la dita vila una barraqua en la mar, en lo terme de Buriana, segons solia ésser en temps passats, e açò per continuar lo aempriu que la dita vila ha en lo dit terme». Amb tot, aquests emprius foren derogats per ordre reial el 1426.²⁷

D'altra banda, a la Plana, el desenvolupament de l'agricultura hidràulica se serví de l'aigua del riu Millars. A Vila-real, una extensa xarxa de séquies, files i braçals canalitzava les aigües d'aquest riu cap a la séquia Major gràcies a l'assut. Aquesta séquia després de vorejar el riu es dirigia cap a la vila, partida en dos: Sobirana o Roja i Jussana, que al seu torn es dividien en multitud de séquies menudes que portaven l'aigua a les diferents parcel·les amb possibilitat de reg. A Vila-real, el terme *hort* determina un camp regat de 1,5 fanecades, i el valor de la parcel·la augmentava a mesura que s'apropava a la séquia Major i la vila, i minvava a mesura

¶ ²⁶ *Id.*, «En torno a nuestras ferias: Santa Catalina», *Cadafal* (1988), s. f., doc. 1-4.

¶ ²⁷ David IGUAL, «Non ha porto alcuno ma

sola spiaggia. La actividad marítima valenciana en el siglo XV», *Aragón en la Edad Media*, 25 (2014), pp. 101-134.

que s'allunyava cap al regadiu nou o segon sedeny. Amb tot, l'àrea de regadiu no era massa gran. El 1360 la reconstrucció efectuada de l'espai ocupat pels distints tipus de cultiu i dels valors fiscals globals indicava que aquesta àrea de regadiu no superava el 16 % del total conreat. Però, segons les dades oferides per a l'any 1566, el percentatge hauria crescut fins al 37,23 %.

Tanmateix, a Vila-real s'observa el progressiu trencament de l'equilibri de la clàssica trilogia mediterrània. D'una banda s'intensifica el cultiu del cereal però al mateix temps es redueix el de la vinya, que serà substituïda a poc a poc per garrofers i oliveres. Així, l'olivera passa d'ocupar el 1360 un 1,06 % de la superfície conreada a un 21,22 % el 1566. La vinya (amb mallol) descendeix del 28,15 % de 1360 al 12 % de 1566. I els garrofers, dels quals no hi ha constància en 1360, ascendeixen a un 5,5 % el 1566. A més, encara que no es menciona específicament als llibres de peita, des de 1388 s'hi detecta la presència d'arròs, amb una posterior ordenança, de 1434, que indicava els llocs on no se'n permetia el cultiu i la zona on sí que es podia conrear, a saber, des del riu Sec cap a Nules, la zona més allunyada de la vila. Amb tot, se'n prohibeix el cultiu el 1504.²⁸

Pel que fa a la ramaderia, aquesta quedava integrada en l'espai econòmic organitzat des de la perspectiva de l'agricultura. Es tracta de ramaderia autòctona que aprofitava les pastures municipals, minses i en franca competició amb la terra destinada als cultius, però amb possibilitats de transhumància cap a les veïnes terres de Terol, aspecte ja formalitzat des de 1325 pel rei Jaume II. De fet, la reciprocitat de pastures queda recollida als llibres de peita de Vila-real amb la presència de nombrosos pastors o ramaders d'aquelles terres del sud d'Aragó que arriben a Vila-real amb els seus ramats. A títol d'exemple, el 1451 hi arribaren 4.660 caps de bestiar provinents de terres de Terol (Tronchón, Puertomingalvo, Fortanet, Galbe, Exarc, Mosqueruela, etc.) més 1.030 de Castelló i Catí. Amb alguna excepció, es tracta bàsicament d'ovelles.

A més, el sector secundari de Vila-real oferirà nous vectors per al creixement econòmic de la vila i la diversificació de les ocupacions laborals. Des del 1326 tenim ordenances que regulen el treball del cuiro, i el 1360 es documenta una adoberia. També hi ha constància d'altres sectors manufacturers amb un important volum de treballadors i d'activitats des de finals del XIV fins a inicis del XVI. Així, la construcció edilícia resulta molt activa segons ens mostra la conservació completa d'algun llibre d'obres del mur (1382), així com les contínues

¶ ²⁸ Concepción DOMINGO, *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló, 1983. José A. del POZO, *Prohoms i camperols...*, cit. Ramón FERRER, «El naixement d'un poble»..., cit. Joaquín APARICI, «Les relacions institucionals com

a recurs didàctic. Convivència i resolució de problemes. L'exemple d'Almassora i Vila-real durant l'edat mitjana», en J. Soriano (coord.), *Els orígens de la vila d'Almassora. Nous documents, noves visions*, Castelló, UJI, 2019, pp. 151-174.

referències contingudes als manuals de consell sobre reparacions dels murs, torres, etc. I, per descomptat, és el sector de la manufactura tèxtil el que aconseguix un enlairament considerable, especialment al llarg del segle XV amb les bases assolides la centúria anterior. Diverses ordenances del XIV parlen de com cardar la llana, de pentinar-la, de rentar draps en les sèquies, de plegar-los, etc. La reduïda nòmina d'artesans i els pocs teixidors dels anys 1394-95 donaran pas a una bulliciosa activitat als següents anys.

Finances

Finalment, i pel que fa a la hisenda municipal, el volum d'ingressos i despeses es pot seguir observant l'evolució comptable a través dels diferents llibres de claveria de Vila-real. Afortunadament disposem d'alguns estudis per al segle XIV. Així, en l'exercici del període 1348-1349 s'ingressa un total de 12.499 ss. 10 dd. i es gasta un total de 12.986 ss. 9 dd. Crida l'atenció la recaptació de la peita, 7.975 ss. dels quals sols en van a parar al rei 1.000. La cena d'absència és de 500 ss. En el període 1362-1363, s'ingressen 32.005 ss. 10 dd. i es gasten 31.945 ss. 4 dd. S'ha reduït l'ingrés per la peita (5.373 ss. 10 dd.), però s'ha compensat amb les cises (5.227 ss. 6 dd.). Cal tenir en compte que ambdós períodes tenen importants despeses en defensa, per la guerra de la Unió i per la guerra amb Castella. A banda, en els exercicis de 1362-63, 1364-65 i 1366-67 s'efectuaren diversos pagaments connectats amb els subsidis aprovats en corts, entre els quals cal destacar els 14.230 ss. satisfets en 1364-65. Entre 1376 i 1386 s'invertiren 25.080 ss. en les obres de reparació del mur i les peticions extraordinàries de la senyoria, emparades en la constant amenaça de venda o traspàs de la vila, suposaren desembossaments importants, com els 16.000 ss. de 1372-73, els 21.000 ss. de 1377-78 o els 25.000 ss. de 1382-83.

La satisfacció de les quantitats mencionades no hauria estat possible sense una reforma de l'estructura dels ingressos municipals. Mentre que en 1348 la font principal de numerari per a la hisenda local era la peita, en 1362-63 ja s'havia produït el canvi en favor de les cises i el deute públic, i la peita quedava vinculada al pagament de pensions censals. Però el deute públic es convertí en un llast per a l'economia local, el que provocà en 1379-80 la necessitat d'una «derrama» extraordinària sobre la població, segons el nivell de riquesa, per a redimir censals, i una dècada després una operació de venda de pensions censals a un millor interès (8.000 ss. censals a preu de 117.000 ss.), invertits en operacions de quitament. Amb tot, l'endeutament censal serà un problema continu al llarg de la següent centúria.²⁹

¶ ²⁹ Àngels de BELTRAN, «L'economia municipal de Vila-real en 1362-1363 segons un llibre de claveria», en I *Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, 1990, pp. 131-139. José A. del POZO, *Prohoms i camperols...*, cit.

ELS MANUALS DE CONSELLS DEL SEGLE XIV

Aquests llibres, que arpleguen les ordenances i acords presos pels jurats i consell municipal, mantenen unes característiques formals durant tot el període cronològic estudiat. No es tracta de llibres elaborats en pergamí (sols les cubertes, amb la reutilització de pergamins que contenen altra informació), sinó en paper, elaborats pel notari-escrivà municipal, sense decoracions ni lletres capitals, ni utilització de colors per a diferenciar títols o parts inicials dels ítems. No són llibres de luxe, es tracta de llibres de gestió, d'utilització quotidiana i la informació que contenen serveix administrativament als interessos del municipi. Per això apareixen contínues anotacions marginals, textos afegits, correccions i ratllades, etc.

MANUAL DE CONSELLS, NÚM. 0

(del 18 de maig de 1377 al 30 de maig de 1378)

Es tracta d'un volum de 94 fulls de paper escrits, i d'altres en blanc enmig. El manuscrit apareix numerat en aràbics per una mà posterior, amb llapis, a la part superior dreta dels fulls. Però a partir del full 15 no s'ha respectat l'existència de fulls en blanc, i s'han numerat solament aquells que tenien escriptura. He mantingut aquesta numeració per facilitar la localització documental. Aquest manuscrit presenta una estructura clara en les parts que el componen (quatre en total). Al full 1r hi ha l'encapçalament del llibre amb el nom dels jurats i una invocació religiosa, que dona peu als acords i ordenances. Al full 21r apareix el registre d'albarans. Al 55r les anotacions sobre els viatges dels missatgers. Al 63r, el correu enviat i rebut per part dels jurats.

MANUAL DE CONSELLS, NÚM. 1

(8 de juny de 1382 a 14 d'abril de 1383)

El manuscrit manté en alguns moments un cert desordre cronològic en les anotacions (per exemple, als fulls 33-35). Es tracta d'un volum de 54 fulls de paper, de 210 × 160 mm, amb coberta de pergamí reutilitzat. El fulls estan numerats per una mà molt posterior amb aràbics escrits amb llapis, respectant (a diferència de l'anterior), els fulls en blanc. El conjunt escrit no presenta títols per diferenciar capítols o seccions, com s'havia fet al manual número 0, amb excepció del full inicial on apareix la llista d'alguns dels càrrecs municipals del moment. Es passa dels acords presos pels jurats al registre d'albarans, o d'aquests a la correspondència dels jurats, o d'aquesta al registre dels missatgers, deixant simplement alguns fulls en blanc entre el que podem considerar les diferents seccions del llibre (fulls 23v-24r, 40r-42r, 49r-50r). Cal indicar també que s'ha produït el reaprofitament d'alguns fulls, com en la redacció de

l'acte del 18 de juliol de 1382 (full 44r-v), que continua en la part inferior dels fulls anteriors (43v-44r).³⁰

MANUAL DE CONSELLS, NÚM. 2
(21 de maig de 1383 al 18 de maig de 1384)

Volum de 124 fulls numerats amb llapis i en aràbics per una mà posterior. S'han numerat també els fulls en blanc. Els últims, que corresponen a les anotacions de les missatgeries, estan deteriorats en la part superior per taques d'humitat, el que provoca l'existència de llacunes en la lectura i transcripció. L'estructura interna del llibre no queda ben definida. El full 1r-v està en blanc i a continuació s'inicien els acords de consell. Al full 31r sí que apareix el títol del registre dels albarans de manament. L'inici del correu dels jurats es marca amb alguns fulls en blanc, concretament del 61v al 63v. Finalment, es deixa en blanc el full 115 per a iniciar en el següent les anotacions de les missatgeries. Aquest volum conté alguns fulls afegits al manuscrit, com ara entre els fulls 107-108.

MANUAL DE CONSELLS, NÚM. 3
(17 de maig de 1388 a 19 de maig de 1389)

Volum de 77 fulls numerats amb llapis i aràbics per una mà posterior, numerant també els fulls en blanc. El llibre ha estat restaurat reconstruint-se aquelles parts perdudes (marge, forats, etc.). A tots els fulls inicials els falten els angles superiors, cosa que provoca la pèrdua d'una o dues paraules a l'inici de cada un d'ells. Manté l'estructura interna clàssica, amb fulls en blanc per a assenyalar les separacions temàtiques. El full 1r encapçala el llibre amb els acords del consell, però sense mencionar el nom dels jurats. Queden en blanc els fulls 12 a 15, i al 16 s'inicien els albarans de manament del consell. Queden en blanc del 37 al 43, i al 44 s'inicia el correu dels jurats. Queda en blanc del 70 a 71, i al 72 s'inicien les anotacions de les missatgeries.

MANUAL DE CONSELLS, NÚM. 4
(26 de maig de 1393 a 5 de maig de 1394)

Volum de 62 fulls numerats amb llapis i aràbics per una mà posterior, numerant també els fulls en blanc. Manté l'estructura interna clàssica. Al full 1r apareix la llista dels càrrecs municipals i l'encapçalament dels acords del consell. El full 19 en

¶ ³⁰ Cal indicar que hi ha un treball de regist documental d'aquest manual de consells, amb xicotetes errades cronològiques, publicat per José María DOÑATE SEBASTIÁ, «Un año de

vida municipal en el Villarreal del siglo XIV. El manual de consells número 1 del Archivo Municipal», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 34 (1958), pp. 110-138.

blanc dona pas al registre d'albarans de manament, que comença al full 20. Després queda en blanc el full 45, i en el 46 s'inicia la correspondència municipal. El 55 queda en blanc, i al 56 s'inicien les anotacions de missatgeries. A diferència dels altres manuals, en tot aquest manuscrit es percep una tendència a abreujar un procediment administratiu ja conegut, a establir fórmules per racionalitzar l'escriptura i estalviar el màxim possible d'espai i de temps. Per això, moltes vegades el formulisme final de la redacció d'un document queda reduït a l'expressió «en testimoni, etc.», mentre que als anteriors es redactaven un parell o tres de línies. A més, a l'inici dels ítems ja no s'inclou sempre, com abans, el nom de tots els jurats, sinó que s'abreuja amb «els jurats». Fins i tot en algun cas, f. 48v, una lletra enviada al justícia d'una altra localitat queda inacabada sota la fórmula «sia feta, sens pus e sens mes, segons la letra dejús escrita directa al justícia de Nuvles».

CRITERIS DE TRANSCRIPCIÓ

1. Es conserven les grafies tradicionals.
2. Es puntuen i separen les paraules segons les convencions de la llengua moderna.
3. S'accentua el text d'acord amb les regles ortogràfiques vigents.
4. Es respecten les grafies originals, però regularitzem i/j, j/s, u/v i c/ç, d'acord amb els usos actuals.
5. Se simplifiquen de les consonants dobles només a inici de paraula.
6. Se substitueix ll per l·l, quan aquestes grafies tenen valor geminat.
7. S'aplica el criteri normatiu de l'ús de majúscules i minúscules.
8. S'usa la dièresi i el guionet d'acord amb la normativa actual.
9. Es despleguen les sigles i les abreviatures. En el cas de noms propis representats per una inicial, es desenvolupa el nom complet entre parèntesis: R(amon).
10. S'empra l'apòstrof d'acord amb la normativa actual.
11. Les formes verbals del verb *haver*: *ha he*, quan no duen la *h*, van accentuades de la següent manera: à i é.
12. S'empra el punt volat per a indicar l'elisió de vocals en aquelles reduccions que no tenen representació gràfica en la normativa actual.
13. Les xifres romanes van en versaleta i entre dos punts: .III., .IIII°., .V^a., .II^m.
14. Les paraules, frases o paràgrafs escrits en llengua diferent a la principal del document van en cursiva.
15. Les lletres o mots omesos per l'escrivà i indispensables per al sentit que són restituïts per l'editor, van entre parèntesis angulars < >.
16. Les lletres o mots que falten per deteriorament del document o forats van entre claudàtors [abc].

17. La indicació d'un blanc s'indica: (en blanc). Si és un manuscrit i hi ha un full en blanc, s'indica: ¶^{5r} (en blanc).
18. Les indicacions com (sic) van entre parèntesis redons.
19. Les lectures dificultoses o no segures que sí que poden restituir-se pel significat o per aparèixer en altre apartat del document van entre claudàtors amb tres punts [...]. També pot advertir-se amb un signe d'interrogació.
20. Les notes i mots al marge del document, la indicació d'un símbol o dibuix, així com els ratllats en el text van en nota a peu de pàgina.
21. Els interlineats van al seu lloc natural en la frase, indicats amb les dues barres inclinades d'aquesta manera: \abc/.
22. La *t* tironiana, amb sentit d'*et*, es transcriu *et* o *e* d'acord amb l'ús de l'escrivà.

BIBLIOGRAFIA

- APARICI MARTÍ, Joaquín, «El trabajo de los jóvenes en la edad media. Contratos de “afermament” en Vila-real», *Millars, Espai i Història*, 18 (1995), pp. 97-112.
- *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Vila-real, Ajuntament, 1996.
- «Vila-real y los ganados de Teruel en el s. XV», *BSCC*, 75, 1999, pp. 308-323.
- «Juglares mudéjares en Vila-real durante el siglo XV», *Actas del X Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 2007, pp. 579-592.
- «De molinos, alquerías y poblas. Hábitat mudéjar disperso en la Plana de Vila-real y Burriana (ss. XIV-XVI)», *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 2009, pp. 707-727.
- «Vicisitudes demogràfiques en Vila-real durante el siglo XV», *Saitabi. Homenaje al profesor Pedro López Elum*, *Saitabi*, 59 (2009), pp. 97-116.
- APARICI, Joaquín; Jorge APARICI, «Els músics en la festa medieval. Vila-real de 1348 a 1500», *BSCC*, 84 (2008), pp. 89-165.
- «Les relacions institucionals com a recurs didàctic. Convivència i resolució de problemes. L'exemple d'Almassora i Vila-real durant l'Edat Mitjana», en J. Soriano (coord.), *Els orígens de la vila d'Almassora. Nous documents, noves visions*, Castelló, UJI, col. Humanitats, 58, 2019, pp. 151-174.
- APARICI, Joaquín; Vicent GARCÍA, «El territorio de Alquerías entre los ss. XIII y XVI», en *Alquerías, el temps d'un poble*, vol. I, 2004, pp. 147-331.
- BELTRAN, Àngels de, «L'economia municipal de Vila-real en 1362-1363 segons un llibre de claveria», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1990, pp. 131-139.
- CAMARENA, José; José M. DOÑATE, *Catálogo del archivo histórico municipal de Vila-real*, Diputació de Castelló, 1986.

- DOMINGO, Concepción, *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló, Caixa d'Estalvis, 1983.
- DOÑATE SEBASTIÁ, José M., «Un año de vida municipal en el Villarreal del siglo XIV. El manual de consell número 1 del Archivo Municipal», *BSCC*, 34 (1958), pp. 110-138.
- «Villarreal en el itinerario vicentino», *BSCC*, 35 (1959), pp. 129-138.
- «Salarios y precios durante la segunda mitad del siglo XIV», *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 2, Barcelona (1962), pp. 417-506.
- «Evolución urbana de Villarreal», *VIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, 1969, vol. I, pp. 149-163.
- «Datos negativos referidos a la Plana de Castellón en relación con la peste de 1348», *VIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, 1969, vol. II, pp. 27-43.
- «Hace 500 años. El Villarreal de 1470 visto desde su archivo», *Datos para la historia de Villarreal*, 1973, vol. I, pp. 183-194.
- «Sobre el general del tall del drap o del quarter», *Datos para la historia de Villarreal*, 1973, vol. I, pp. 195-204.
- «Saludadores y médicos en la baja edad media», *Datos para la historia de Villarreal*, 1977, vol. IV, pp. 11-21.
- «Las juderías de la Plana», *Datos para la historia de Villarreal*, 1977, vol. IV, pp. 25-38.
- «Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida. La parroquial de San Jaime de Villarreal», *Datos para la historia de Villarreal*, 1982, vol. V, pp. 7-42.
- «La Torre Mocha», *Datos para la historia de Villarreal*, 1982, vol. V, pp. 161-180.
- «El hospital de San Miguel y Santa Lucía. Siete siglos de historia en 100 documentos», *Datos para la historia de Villarreal*, 1984, vol. VI, pp. 9-98.
- «El gobierno de la villa», *Datos para la historia de Villarreal*, 1984, vol. VI, pp. 107-166.
- «Delitos y delincuentes. La Plana, época foral», *BSCC*, 64 (1988), pp. 309-333.
- «En torno a nuestras ferias: Santa Catalina», *Cadafal* (1988), s. f., doc. 1-4.
- «Molinería y molinos en la Plana de Castellón», *BSCC*, 66 (1990), pp. 99-123.
- FELIP, Vicent, «Revoltes populars a la Plana durant la segona meitat del s. XIV. Aproximació a l'actitud de Vila-real i Castelló en ser separades de la Corona», *BSCC*, 55 (1989), pp. 51-87.
- FERRER NAVARRO, Ramon, «Una fundación de Jaime I: Villarreal», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 10 (1975), pp. 403-437.
- «La Plana: su estructura demográfica en el siglo XV», *Cuadernos de Historia anexas a la revista Hispania*, 5 (1975), pp. 67-91.
- «Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (ss. XV-XVI)», *BSCC*, 81 (2005), pp. 352-369.
- «El naixement d'un poble», en *Història de Vila-real*, Vila-real, Ajuntament, 2010, pp. 3-44.

- GARCÍA, Arcadi; Vicent GARCÍA, *Carta pobla. Vila-real. Febrer, 1274*, Vila-real, Ajuntament, 1995.
- GARCÍA EDO, Vicent, «Adopció del fur de València per la vila de Vila-real a les corts generals del regne de 1329-1330», *Miscelánea homenaje a José M. Doñate*, Castelló, UJI, 1993, pp. 195-215.
- GIL VICENT, Vicent, «Noblesa i poder senyorial al temps dels Vicià (1461-1581)», *Saó*, 32 (2002), pp. 11-14.
- *Ordenances municipals de Vila-real (ss. XIV-XVIII)*, València, PUV, col. Fonts Històriques Valencianes, 2002.
- *Nos Jacobus. Els orígens de Vila-real*, Vila-real, Ajuntament, 2008.
- GUINOT, Enric; Joaquín APARICI, «Bellaguarda: un pequeño señorío territorial al periurbano en la Valencia bajomedieval», *Seminario de Historia Agraria*, 15 (1998), pp. 185-205.
- IGUAL, David, «Non ha porto alcuno ma sola spiaggia. La actividad marítima valenciana en el siglo XV», *Aragón en la Edad Media*, 25 (2014), pp. 101-134.
- MARÍA, Ramón de, «Un hospital y dos puentes», *BSCC*, XVII (1934), pp. 38-45.
- *El repartiment de Burriana y Villarreal*, Vila-real, Caja Rural, 1935 (ed. facsímil).
- POZO CHACÓN, José A. del, *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, Ajuntament, 1995.
- ROMÁN, Inmaculada, *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XV. Orígenes, administración y conflictos*, Vila-real, Ajuntament, 2002.
- SALAVERT, Vicent, *Aproximació a la Germania a Vila-real (1520-1521)*, Vila-real, Ajuntament, 1988.
- TRAVER, Benito, *Historia de Villarreal*, Vila-real, Establecimiento tipográfico de Juan Botella, 1909.
- «Del fallecimiento de la reina doña María de Luna», *BSCC*, 3 (1922), pp. 416-422.

Í ndex

<i>Introducció</i>	7
Vila-real en la segona meitat del segle XIV	10
Els manuals de consells del segle XIV	16
Críteris de transcripció	19
Bibliografia	20
ELS LLIBRES DE CONSELLS DE LA VILA DE VILA-REAL	
MANUAL DE CONSELLS (NÚM. 0) 1377-1378	23
MANUAL DE CONSELLS (NÚM. 1) 1382-1383	99
MANUAL DE CONSELLS (NÚM. 2) 1383-1384	135
MANUAL DE CONSELLS (NÚM. 3) 1388-1389	221
MANUAL DE CONSELLS (NÚM. 4) 1393-1394	273
<i>Índex antroponímic</i>	325
<i>Índex toponímic</i>	337

fontes històriques valencianeS
79.

